

ДИРЕКТОРІЯ У БОРОТЬБІ ЗА ВЛАДУ: ХІД ПРОТИГЕТЬМАНСЬКОГО ПОВСТАННЯ, ФАКТОРИ ПЕРЕМОГИ

Українська державність часів Директорії УНР (1919–1920) залишається в історії Української революції найменш дослідженим періодом. З часів виданої в діаспорі у 1960-х рр. 7-томної (!) праці М. Стахіва «Україна в добі Директорії УНР», науковий рівень якої не відповідає сучасному стану історичної науки, не було створено жодного дослідження, спеціально присвяченого Директорії. Кількість статей і дисертацій з окремих аспектів проблеми також значно поступається відповідній тематиці доби Центральної Ради і Гетьманату П. Скоропадського¹. Однією з причин такого стану, можливо, є чисто психологічний фактор. Історики свідомо обходять увагою цей останній, найбільш важкий і трагічний період, коли національна революція йшла на спад. Адже важко описувати часи, позначені суцільними невдачами. Серед інших причин можна назвати недостатню джерельну базу, брак документів, які б об'єктивно відтворювали становище УНР у 1919–1920 рр. Через складну тогочасну військово-політичну ситуацію, буремну історію ХХ ст. у Центрально-Східній Європі, вони просто не дійшли до нашого часу.

В узагальнюючих працях з історії Української революції² доба Директорії УНР представлена стисло і схематично. Особливо це стосується її початкового періоду — листопада-грудня 1918 р. В історіографії він має кілька дефініцій: антигетьманське повстання, протигетьманське повстання або повстання Директорії, що за змістом є одне

й те саме і разом з тим не визначає суті події. Увага сучасних авторів сконцентрована на процесі підготовки повстання, обранні Директорії, її перших акціях. Поза увагою залишається хід повстання: хто, проти кого і як воював. Яким чином Директорія, що починала військову акцію, маючи у своєму активі лише полк Січових стрільців, протягом місяці встановила контроль над величезною територію України і спромоглася створити армію. І це при вкрай несприятливій зовнішньополітичній ситуації, без допомоги ззовні. До цих питань звертається автор даної статті, вважаючи, що глибинні причини багатьох проблем, які переслідували Директорію впродовж її існування, були закладені саме на першому етапі діяльності. А подальший розвиток подій в Україні — детермінований процесами, започаткованими ще під час повстання

Спроба консервативних політичних сил шляхом встановлення авторитарної влади стабілізувати ситуацію в Україні зазнала краху. Скориставшись несприятливою для гетьманату політичною обстановкою — поразкою країн Четверного союзу у війні та вибухом революції в Німеччині, опозиційні до режиму українські політичні сили вдалися до його збройного повалення.

У 1920 р. М. Грушевський, виступаючи на зборах соціалістів-революціонерів у Відні, назвав протигетьманське повстання «самим темним місцем в українській революції». Цей висновок не можна спростувати й сьогодні, оскільки документів про підготовку і початок повстання не виявлено, об'єктивних відомостей про його хід також небагато. Виступ готувався таємно, документація не велася, залишилися лише спогади безпосередніх учасників. Аналіз наявної літератури, газетної інформації, мемуарів приводить до висновку, що в українському русі вересня–листопада 1918 р. особливо давалася взнаки відсутність єдиного

керівного центру, а відповідно — стратегії і тактики. Створений на початку серпня Український національний союз був більше декларативним, ніж дієвим об'єднанням. Національні сили, як і за часів Центральної Ради, не змогли спрямувати розвиток подій за власним сценарієм. Тому в організації протигетьманського повстання провідну роль грав елемент випадковості, суб'єктивізму.

Перший офіційний документ «Історія повстання листопада-грудня 1918 р.» був підготовлений Центральним інформаційним бюро при Директорії у січні 1919 р. для делегатів Трудового конгресу. За цим документом головну роль в організації повстання відіграли В. Винниченко і М. Шаповал, які діяли, виконуючи волю своїх партій. «Пленум УНСоюзу приєднався вже тоді, коли був поставлений перед фактом його початку»³, — стверджувалося в «Історії повстання».

В. Винниченко відверто писав у «Відродженні нації» про свою таємну діяльність на посаді голови УНС і при цьому зображував себе головним натхненником повстання: «Ставши по уступленню А. Ніковського головою Національного Союзу, я мусив брати участь у всіх балаканинах, які провадились до сього моменту, до мого вступу в Н.Союз; але та участь була вже тільки засобом сховати дійсні цілі й наміри, які виникли в мене ще під час задушеного літнього повстання на Україні. Для мене було ясно, що тільки силою можна вирвати владу з рук буржуазних клас»⁴. М. Шаповал віддавав пріоритет есерам: «У вересні 1918 р. я змовився з А. Макаренком, ген. Осецьким, полковником Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей план заздалегідь був вирішений трьома членами Центр. Комітету соціалістів-революціонерів (Григорійів, Лизанівський і я). Потім у цей план було втаємничено В. Винниченка, який погодився на нього»⁵.

П. Христюк вважав, що ідея повстання перш за все належала лівим есерам і виклав схожу версію його підготовки. Він стверджував, що питання про збройне повстання поставили УПСР і Селянська Спілка, до них без вагань приєдналися залізничники і самостійники-соціалісти. Проти були УПСФ та УСДРП. Коли вдалося переконати В. Винниченка, погодилась частина соціал-демократів⁶. Якщо взяти до уваги персональний склад обраної для керівництва виступом Директорії, то він найбільше відповідає версії П. Христюка.

Свідчення безпосередніх учасників не дають однозначної відповіді, кому належить пріоритет у підготовці повстання проти гетьманської влади. Про УНС вони не згадують, отже Український національний союз як політична організація не приймав відповідних рішень і слугував лише прикриттям таємної діяльності його керівництва. По великому рахунку, на чолі повстання стояли головні політичні партії Української революції — УПСР та УСДРП.

Остаточне рішення про повстання було прийнято, коли змовники заручилися підтримкою Окремого загону українських січових стрільців (СС). Перші контакти В. Винниченка та М. Шаповала з командуванням січових стрільців сталися наприкінці вересня. Загін тоді перебував в процесі формування і емісари СС, розіслані по Україні для вербовки вояків, встановлювалися контакти з повстанськими отаманами на Волині, Полтавщині, Катеринославщині, Київщині⁷. 30 жовтня на таємній нараді за участю В. Винниченка, М. Шаповала, ген. О. Осецького командири загону СС, у якому нараховувалося до 1 тис. надійного війська, дали остаточну згоду на участь у повстанні. Там само був створений Оперативний повстанський штаб на чолі з генералом О. Осецьким, до якого увійшли полков-

ники В. Тютюнник та В. Кедровський, сотники А. Мельник та Ф. Черник⁸. Вирішено було починати повстання не у Києві, а у Білій Церкві, де дислокувався загін СС.

Не до кінця з'ясованим залишаються питання: хто і в якій спосіб прийняв рішення про початок повстання, обрав Директорію та надав їй владних повноважень. За офіційною версією, поширеною і в тогочасній, і в сучасній історіографії, вважається, що її утворив Український національний союз, який поклав на неї завдання збройного повалення Гетьманату. Проте жодних документів УНС щодо створення Директорії та її повноважень істориками не виявлено. Не згадували про них й безпосередні творці Директорії — В. Винниченко та М. Шаповал.

У статті «Як була вибрана Директорія», що з'явилася у часопису «Україна» (Кам'янець–Подільський) до річниці антигетьманського повстання, автор пише, що «вибір Директорії відбувся так—само в атмосфері таємничості й конспіративності, так тихо і непомітно», що «ні людське око не видало, ні людське ухо не чувало», що і через рік він залишається «непроникною тайною». Це сталося вночі 13 листопада у будинку міністерства шляхів, у кабінеті урядовця для особливих доручень О. Стокоза, де зібрався «гурток українських діячів у складі: В. Винниченко, А. Марченко, Ф. Швець, М. Шаповал, О. Янко, О. Осецький, Ю. Чайковський, полковник В. Тютюнник, Аркас, П. Дідушок, О. Мицюк, В. Кушнір, П. Андрієвський та І. Кульчицький. Нараду скликали В. Винниченко та М. Шаповал від імені Українського національного союзу. Головував В. Винниченко; протоколу ніхто не писав... Нарада без довгих дискусій постановила підняти негайно всенародне повстання проти Скоропадського... і також одногolosно постановила вибрати Директорію Української Народної Республіки»⁹. З того, як відбулися вибори керівного органу

повстання (в подальшому — найвищого органу державної влади УНР), можна винести переконання, що УНС відіграв роль декорації, на фоні якої вузьким колом українських діячів приймалися доленосні рішення.

Перший підводний камінь під майбутнє Директорії був закладений вже при її обранні. До керівництва у вигляді колегіального органу звичайно вдаються у складних політичних обставинах, під час революційних ситуацій і т. ін. Тобто така форма цілком відповідала моменту. Чого не можна сказати про персональний склад, для якого і тоді і зараз складно знайти логічні пояснення. Її очолив В. Винниченко (УСДРП) — натхненник і організатор повстання. Хоча й було вирішено обирати лише з осіб, присутніх на нараді, до Директорії увійшов С. Петлюра (УСДРП), який кілька місяців перед тим провів у в'язниці і не був причетний до підготовки повстання. Петлюру обрали заочно, на майже ультимативну вимогу січових стрільців. Інші члени Директорії П. Андрієвський (УПСС), А. Макаренко (безпартійний, голова профспілки залізничників) та Ф. Швець (УПСР, Селянська спілка) були маловідомими діячами українського руху.

Панас Андрієвський до революції мав адвокатську практику у Києві, брав участь у національному русі, симпатизував самостійницьким ідеям, з грудня 1917 р. належав до УПСС, але не був публічним політиком. Безпартійний інженер Андрій Макаренко в дореволюційні часи політичною діяльністю не займався, 1917 р. став головою Всеукраїнської профспілки залізничників, за часів Української Держави очолював департамент залізниць у міністерстві шляхів. До Директорії був обраний як представник від залізничників, оскільки у підготовці повстання був задіяний генерал О. Осецький — командир Корпусу залізничної охорони. Доцент кафедри палеонтології Київського

університету Федір Швець, член УПСР, представляв у Директорії Селянську спілку. Характеризуючи його, генерал М. Капустянський написав: «...Висока постать, чесна людина, професор і тільки професор — далекий від життя»¹⁰. Зрозуміло, що цим трьом діячам у складі Директорії відводилася роль статистів. Помітної ролі у керівництві УНР вони ніколи не відігравали.

Чому не знайшлося більш авторитетних і достойних політиків, крім В. Винниченка та С. Петлюри? Пояснень може бути декілька. Ймовірно, найперше й найочевидніше полягає в тому, що певна частина відомих українських діячів виступала проти самої ідеї збройного повалення Української Держави (серед таких були не лише хліборобидемократи та есефи, але й члени УПСР та УСДРП). Мотивація їх була цілком логічною і зрозумілою: держава поступово наводила лад у внутрішньому житті і отримувала визнання у світі. До того ж повстання готувалося в глибокій таємниці, тому далеко не всім було відомо про акцію. І, нарешті, могли бути такі, хто не бажав брати участь в антидержавній акції з мотивів особистої безпеки. Так, пославшись на поганий стан здоров'я, відмовився увійти до складу Директорії М. Шаповал — один з ініціаторів повстання.

Проблематичність функціонування Директорії як колегіального органу була зумовлена від самого початку не лише присутністю маловідомих політиків, а й тим, що в її складі на лідерство претендували дві популярні і надзвичайно амбітні особистості. Кожна, маючи великий вплив і авторитет серед українства (особливо С. Петлюра, популярність якого в ході повстання зростала з кожним днем), намагалися проводити самостійну політику. І хоч обидва були соціал-демократами і прихильниками незалежності України, вони були антагоністами у шляхах досягнення

кінцевої мети. «Український більшовик» Володимир Винниченко був давнім поборником союзу з більшовицькою Росією, а Симон Петлюра більше орієнтувався на Антанту. В. Винниченко постійно хитався між національними інтересами і соціалістичним ідеалізмом, що до певної міри пояснює його непослідовність як політика. С. Петлюра намагався втілити свої ідеали соціальної справедливості і рівності в рамках самостійної України та наполягав на практичному боці боротьби за незалежність. На першому етапі діяльності до цих двох постатей гуртувалися інші члени Директорії.

В. Винниченко став політичним керівником повстання. Військові сили Директорії, які отримали назву «Республіканська армія», очолив С. Петлюра. Про те, що Директорія від початку мала двох лідерів, які не завжди узгоджували свої дії, свідчила майже одночасна поява двох відозв про початок повстання. 14 листопада з'явилася відозва до населення, підписана В. Винниченком. В ній Директорія оголошувала всенародне повстання проти «антинародного, антиукраїнського режиму гетьмана П. Скоропадського» і закликала всіх чесних громадян, як українців, так і не українців, «стати збройною дружньою силою проти ворогів і злочинців народу»¹¹.

Днем пізніше з'явився Універсал С. Петлюри до вояків і козаків, де він повідомляв, що став на чолі Республіканського війська як його головний отаман (головнокомандувач). В Універсалі більше наголошувалося на воєнному аспекті: гетьманські накази по війську скасовувалися, армійським частинам пропонувалося перейти до лав Республіканських військ. За змістом і стилем універсал, як і відозва, являв типовий зразок лівої революційної демагогії, але ставив питання більш рішучо: «Скоропадський, з постанови Директоріату, ставиться поза законом за головний державний

злочин проти самостійної Української Народної Республіки... Військо Української Народної Республіки має своєю метою дощенту знищити безладдя, заведене гетьманським урядом, і ту силу, на яку вони спирались»¹². Як вважають правознавці, суворі формулювання «зрадник і узурпатор», «поза закону», «дощенту знищити», вживані в Універсалі, відкрили шлях беззаконню і сваволі¹³. Проте В. Винниченко не був щирим, коли згодом скаржився, що своїм Універсалом, виданим самочинно з метою перехопити провід повстання, С. Петлюра зіпсував справу, спрямував боротьбу проти гетьмана на шлях анархії та отаманщини¹⁴. На масові виступи, піднесення народної стихії розраховували й Винниченко з однодумцями, коли оголошували повстання.

Одразу після свого обрання члени Директорії виїхали до Білої Церкви у розташування загону січових стрільців, який мав стати головною збройною силою виступу. У столиці залишався лише В. Винниченко для підготовки відозви і організації керівництва справами повстання у Києві. З цією метою при ЦК УСДРП був створений Український військово-революційний комітет. До нього увійшли М. Авдієнко, В. Чехівський, А. Пісоцький, М. Галаган, З. Висоцький, Н. Завгородній, М. Марченко.

Директорія не визначала своєї політичної платформи, а єдиною метою проголосила ліквідацію гетьманщини. Провід повстання унікав соціально-політичних гасел цілком свідомо, щоби його підтримав не лише національний табір, а й інші, ворожі гетьманській владі, сили. Обрана тактика забезпечила швидкий розвиток та масову підтримку виступу. На думку П. Христюка, саме завдяки невизначеності своєї платформи Директорія одразу перемогла усіх своїх конкурентів на провідництво протигетьманським повстанням в Україні¹⁵. Заклик до розгрому гетьманщини сприйняли ліві російські есери, махновці, анархісти, більшовики.

Останні спочатку не висували власних вимог, задовольняючись гаслами Директорії. «Під прапори Петлюри ми послали усі свої революційні комітети»¹⁶, — згадував В. Антонов-Овсієнко, який пізніше командував наступом Червоної армії в Україну. Розповсюджуючись у такий спосіб, повстання охопило величезну територію, воно стало загальнонародним. Україна швидко занурювалася у вир громадянської війни.

Стрімке поширення повстання, масова підтримка Директорії військовими та населенням свідчили, що консервативна ідея не спиралася в Україні на серйозне соціальне, а тим більше національне підґрунтя. Гетьманський режим тримався лише в центрі, державні структури на периферії виявилися кволими і недієздатними. Тому зміна влади у провінції відбувалася без серйозного опору. Федеративна грамота не стала ні причиною, ні приводом до повстання, проте справила вирішальний вплив на його розвиток, розширивши коло прихильників. Навіть консервативні елементи в особі хліборобів-демократів та хліборобів-власників після федеративної грамоти вважали, що повстання — єдиний порятунок для України, зрадженої П. Скоропадським¹⁷.

Ще 6 листопада Гетьман П. Скоропадський видав наказ про запровадження військового стану на Волині, 7 листопада — на Катеринославщині, Поділлі, Херсонщині, Таврії, 10 листопада — на Київщині, Чернігівщині і Полтавщині. Вся військова і цивільна влада в регіонах зосередилася у штабах корпусів* гетьманських збройних сил¹⁸. Саме проти них і спрямували свої дії повстанські підрозділи.

* Армійські корпуси були як організаційно-тактичними одиницями армії, так і військово-адміністративними округами. Українська держава поділялася на вісім військових округ, які відповідали територіально армійським корпусам: 1-й (Волинський), 2-й (Подільський), 3-й (Херсонський), 4-й (Київський), 5-й (Чернігівський), 6-й (Полтавський), 7-й (Харківський), 8-й (Катеринославський).

Повстання почалося 16 листопада одночасним виступом військових частин у Білій Церкві (Січові стрільці), Бердичеві (Чорноморський кіш) і Харкові (2-й Запорізький полк). Вранці 16 листопада загін СС був піднятий по тривозі. Перед строем стрільцям оголосили про початок повстання і перехід на бік Директорії. На той момент бойовий склад загону нараховував 46 старшин, 816 рядових, 12 кулеметів і 4 гармати¹⁹. Стрільці швидко роззброїли загін місцевої державної варту і кадри кавалерійського полку — гетьманські частини здалися без бою. Надвечір вони просунулися на ст. Фастів, де так само без бою роззброїли державну варту і загін сердюків. Директорія та штаб повстання переїхали до Фастова.

Успіх справи напряму залежав від позиції німецької окупаційної влади. Після закінчення Другої світової війни та перемоги в Німеччині буржуазно-демократичної революції німці прагнули лише одного — якнайшвидше залишити Україну. 13 листопада створена німецькими вояками у Києві Велика солдатська рада ухвалила рішення про невтручання у внутрішні справи українського народу. 15 листопада делегація СС повідомила командування німецького гарнізону у Білій Церкві, що «цими днями почнеться український національний рух», маючи на меті заручитися його нейтралітетом. Наступного дня до Білої Церкви прибули представники Великої солдатської ради з Києва, українську сторону представляли В. Винниченко, С. Петлюра та Ф. Швець. Переговори закінчилися підписанням 17 листопада угоди між «Українським республіканським правительством» та солдатською радою. Директорія гарантувала недоторканість і своєчасне перевезення німецьких військ за межі України, німецька сторона зобов'язувалася не втручатися у внутрішні українські справи.

Після цього в штабі повстання розраховували на швидкий успіх, сподіваючись захопити Київ раптовим ударом. 18 січня загін січових стрільців при підтримці бронепоезда рушив на Київ. Дізнавшись про виступ Директорії, гетьманське командування сподівалося придушити повстання в зародку. Воно відрядило до Білої Церкви офіцерський загін під командуванням полковника М. Святополк-Мирського та 1-й Сердюцький полк з кінною сотнею у супроводі бронепоезда. Маючи значну чисельну перевагу, гетьманці були налаштовано досить легковажно. До того ж вони були дезінформовані і вважали, що доведеться вступити в бій із погано озброєними селянськими загонами. В результаті в бою під Мотовилівкою січові стрільці завдали їм нищівної поразки. Офіцерський загін був розбитий, більша частина сердюків потрапила у полон. Повстанці зайняли Васильків. Перемога під Мотовилівкою, здобута у перші дні повстання, стала своєрідним каталізатором для розгортання масового збройного виступу по всій Україні.

Головними осередками його ставали військові частини, владу у яких перебирали прибічники Директорії. Ще у жовтні 1918 р. П. Болбочан, командир 2-го Запорізького полку дав згоду на участь у повстанні. 16 листопада полк виступив на боці повстанців, а наступного дня заарештував представника гетьманської влади у Харкові і штаб 7-го (Харківського) корпусу. Кадровий склад корпусу не чинив опору: його більша частина вирушила на Дон, інші перейшли на бік повстанців. Так само оголосила нейтралітет, а згодом зголосилася служити новій владі й державна варта. Полковник П. Болбочан був призначений Директорією командувати Запорізьким корпусом, а згодом — всіма військами Лівобережної України.

Запорожці рушили на Полтаву. В штабі Полтавського корпусу вжили заходів щодо оборони міста, проте під час

бою частина гетьманців перейшла на бік повстанців і змусила штаб скласти зброю. Ситуацією намагалися скористатися місцеві більшовики, проголосивши у Полтаві радянську владу, але українці придушили цю спробу. В місті було проголошено владу Директорії. П. Болбочан призначив новим командиром 4-го (Полтавського) корпусу полковника П. Кудрявцева.

До повстання одразу приєднався Чорноморський кіш, дислокований у Бердичеві. Ця військова частина була створена за ініціативою старшин-кубанців, коли влітку 1918 р. готувалася висадка українського десанту на Кубані. Ще під час підготовки повстання були налагоджені контакти із старшиною полку підполковником В. Пелешуком. З початком виступу він став на чолі полку, скинувши його командира, гетьманського прибічника. Встановивши республіканську владу у Бердичеві, Чорноморський кіш за наказом штабу Республіканських військ контролював ділянку залізниці Київ-Коростень²⁰. Оперативний штаб спробував 22 листопада розпочати загальний наступ на Київ силами січових стрільців та Чорноморського кошу. Передбачалося також, що проти ночі 23 листопада Український ВРК розпочне у Києві загальне повстання. Проте наступ чорноморців був зупинений гетьманськими військами в районі Борщагівки і Святошина. Так само невдачею закінчилася спроба збройного повстання у Києві. В Оперативному штабі дійшли висновку, що захопити Київ наявними силами неможливо. Було вирішено тримати Київ в облозі та формувати нові підрозділи з повстанських загонів.

Повстанське військо не завжди дотримувалося нейтралітету, час від часу нападаючи на німецькі залоги та окремі частини. Так, захоплення Фастова заблокувало пересування німецьких ешелонів, у відповідь німецьке командування 27 листопада завдало удару по повстанцях.

Представники Директорії терміново вступили у переговори, але німці тепер зайняли жорстку позицію. Згідно угоди про перемир'я, укладеної з німецьким командуванням і Головною радою солдатських депутатів, повстанці мали відступити на 25 верст від Києва і припинити всі бойові дії. Директорія зобов'язувалася відкрити дільницю залізниці Київ-Фастів і гарантувала безпечний рух німецьких ешелонів за межі України. Німецькі війська приймали на себе захист українського населення Києва. Угода мала діяти до остаточної евакуації німецької армії: 30 листопада республіканські частини відступили від Києва, звільнені позиції були зайняті німецьким військом.

Головною силою повстанців на Чернігівщині стала 1-ша Стрілецько-козацька (Сіра) дивізія, чотири полки якої були розквартировані по різних містах губернії. Дивізія перебувала у стані розформування як ненадійна з погляду гетьманського командування. Загальна кількість вояків не перевищувала 600. В ніч на 18 листопада в дивізії стався переворот, в результаті якого офіцери-гетьманці були усунуті з посад, а дивізія перейшла на бік Директорії. Протягом двох тижнів частини дивізії під командою полковників А. Пузицького, М. Крата, сотників В. Палія, С. Морозевича та інших старшин встановили владу Директорії в Конопотському, Кролевецькому, Сосницькому повітах, Ніжині, Бахмачі, Глухові, Шостці. За цей час дивізія була поповнена добровольцями, у кожному її полку тепер нараховувалося близько 1,4 тис. вояків²¹. У згоді з сірожупанниками діяв Курінь смерті, створений з місцевих селян отаманом Є. Ангелом. 10 грудня 3-й полк «сірих» без особливого опору зайняв Чернігів. На цей час вся Чернігівщина контролювалася Республіканським військом.

Гетьманська влада на Правобережжі спиралася на збройну підтримку двох кадрових корпусів: 1-го (Волинського)

та 2-го (Подільського). 18 листопада командир Подільського корпусу генерал П. Єрошевич офіційно заявив про перехід на бік Директорії і наказав всім підлеглим частинам підтримати нову владу. Це стало прикрою несподіванкою для гетьманців. Згадуючи перші дні протистояння з Директорією, П. Скоропадський відзначав: «А відомості з губерній надходили доволі бентежного порядку. Головною неприємною новиною була зрада командира Подільського корпусу генерала Єрошевича»²². Саме завдяки підтримці генерала Подільська губернія одразу перейшла під контроль Директорії. озброєння, майно і продовольство зі складів корпусу було використано для формування повстанських загонів. Наприкінці листопада Директорія обрала місцем свого перебування Вінницю. Тут зібралися представники політичних партій і організацій, почали формуватися перші осередки адміністративно-управлінського апарату. На деякий час Вінниця стала тимчасовою столицею республіканської влади.

На тих територіях, де практично не було регулярних українських військ, на які могли б спиратись керівники Оперативного штабу, боротьбу з осередками гетьманської влади вели повстанські загони місцевого формування. На чолі їх ставали переважно колишні старшини і вояки російської армії, що брали активну участь в українському русі з 1917 р. Саме вони першими відгукнулися на заклик Директорії й очолили місцевих селян-повстанців. Найбільш потужні формування були створені отаманами Н. Григор'євим на Єлісаветградщині, Зеленим (Д. Терпилом) в районі Трипілля-Обухова на Київщині та ін. Щоправда, між отаманами траплялися й випадкові особи.

На Катеринославщині за владу боролися різні політичні сили: українці активно формували селянські загони; підпільні більшовицькі організації за підтримки місцевих робітників утворили свої збройні формування; оперували

загони Н. Махна. З початком повстання загони Республіканського коша отамана А. Гулого роззброїли державну варту і встановили владу Директорії у нижній частині міста. Протягом двох тижнів окремі райони Катеринослава перебували під контролем різних влад: більшовицьких і махновських загонів, штабу 8-го (Катеринославського) корпусу гетьманців, республіканського війська. На початку грудня повстанські війська атакували штаб корпусу. Бій був припинений завдяки посередництву австрійської військової влади. Частина кадрів корпусу вирушила на з'єднання з формуваннями Добровольчої армії в Криму, інші приєдналися до повстанців.

Швидко розгорталося повстання й на півдні України. Дрібні повстанські загони поступово об'єднувалися у партизанські з'єднання, що підтримували Директорію. Їх очолював український есер, штабс-капітан російської армії Н. Григор'єв. Головні сили повстанців зосередилися в Кривому Розі, Єлісаветграді, Вознесенську, Кам'янці-Подільському. Захопивши ст. Роздільну, вони повели наступ на Херсон, Миколаїв і Одесу. Штаб 3-го (Херсонського) корпусу заявив про перехід на бік Директорії. 11 грудня генерал В. Біскупський від імені гетьманської влади підписав угоду про здачу повстанцям Одеси. Проте становище на півдні ускладнилося. Ще 26 листопада до Одеси прибули французькі військові кораблі й висадили десант. Повстанці змогли зайняти лише частину міста, поділеного французьким командуванням демаркаційною лінією. Не маючи чітких настанов від вищого командування щодо стосунків з представниками Антанти, Григор'єв виявив нерішучість. Цим скористався білогвардійський генерал П. Гришин-Алмазов. За підтримки французького десанту російські добровольці змусли українські частини залишити Одесу, а згодом, коли Антанта розширила зону окупації, відступити на лінію Тирасполь–Бірзула–Вознесенськ–Миколаїв–Херсон.

На Волині опір гетьманській владі очолив губерньський староста Д. Андро. В Житомирі він сформував великий загін з добровольців, старшин Волинського корпусу і охоронних сотень і успішно відбив перші атаки повстанців. Згодом, відчувши неспроможність утримати Житомир, загін Андро з боями пробився до Києва і брав участь в обороні столиці. На Волині активно діяв повстанський отаман В. Оскілко, загони якого встановили владу Директорії в більшій частині губернії.

За повідомленням Інформаційного бюро армії УНР на 29 листопада 1918 р. влада Директорії була встановлена у 5 губерньських та багатьох повітових центрах, а саме: у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Полтаві, Харкові, Рівному, Сарнах, Дубні, Радивиліві, Волочиську, Проскуріві, Летичеві, Жмеринці, Вінниці, Могилеві-Подільському, Таращі, Бердичеві, Козятині, Сквирі, Христинівці, Умані, Вапнярці, Ольвіюполі, Звенигородці, Шполі, Квітковому, Бобринській, Чигирині, Черкасах, Знаменці, Єлісаветграді, Золотоноші, Миргороді, Пирятині, Лозовій, Конотопі, Бахмачі, Фастові, Василькові²³. Це свідчило про цілковитий успіх повстання. Гетьманська влада трималася лише в Києві.

Утворення Директорії як органу керівництва повстанням одразу пов'язало її зі збройними силами. В перший місяць своєї діяльності вона віддавала пріоритет справам військовим над політичними. Так склалося, що будівництво держави розпочалося із створення армії. На думку керівників повстання, вже після перших перемог настав сприятливий момент для створення власних збройних сил. 20 листопада Директорія видала наказ про мобілізацію у Бердичівському, Сквирському, Таращанському, Радомишльському, Васильківському, Білоцерківському повітах на Київщині та Вінницькому повіті на Поділлі²⁴. 24 листопада

Головний отаман видав наказ про створення регулярної армії УНР «для захисту республіки і всього трудового народу». До складу армії включалися Окремий загін СС, Чорноморський кіш, Сіра дивізія, Запорозький загін, 1-й полк Залізничників (Корпусу залізничної охорони), 2-й Український корпус (Подільський) та інші частини, що перейшли на сторону УНР²⁵. 27 листопада була оголошена загальна мобілізація до лав армії УНР на всій території України²⁶.

Для створення регулярної української армії на той момент існувала цілком достатня матеріальна і кадрова база. З часів Першої світової війни на території України залишилися склади двох колишніх фронтів російської армії. Чималі військові запаси були накопичені на базах восьми кадрованих корпусів, створених за часів Гетьманату. Командир Подільського корпусу генерал П. Єрошевич вважав, що їх матеріальна база дозволяла за 10–15 днів розгорнути і утримувати півмільйонну армію²⁷. Не бракувало й підготовленого військового контингенту — генералів, офіцерів, підстаршинського і рядового складу. Після остаточної демобілізації старої російської армії багато офіцерів залишилося в Україні. Певна частина їх служила у збройних силах Української Держави. Попри те, що спостерігався масовий перехід колишніх офіцерів і генералів до білих формувань, залишалось достатньо таких, що потенційно могли служити українській владі. Про це свідчила підтримка військовими протигетьманського виступу, вирішальна роль, яку вони відіграли у швидкому розгортанні і успіху повстання. Зазначимо, що генерал О. Осецький, полковники В. Тютюнник і В. Кедровський працювали в Оперативному штабі, брали участь у розробці військових планів повстання. З восьми командирів корпусів два (ген. С. Дядюша та П. Єрошевич) відразу підтримали Ди-

ректорію, на бік повстання перейшов штаб 3-го (Херсонського) корпусу. Непересічну роль у ході повстання відіграли бойові старшини П. Болбочан, А. Пузицький, В. Пелешук, М. Крат та ін.

Проте Директорія пішла іншим шляхом. Оголошуючи загальну мобілізацію, керівники повстання прагнули надати йому масовий, народний характер. В наказі прямо йшлося про те, що «ця мобілізація тимчасова і не на довгий строк, щоб закріпити демократичний лад і підготувати нову українську армію по черговому призову»²⁸. Для заохочення селян до вступу в Республіканське військо Головний отаман С. Петлюра видав наказ, яким пообіцяв дати додаткові земельні наділи усім, хто своєчасно стане до війська. Але повстанські армії утворюються для боротьби за владу, для захисту країни вони непридатні. На думку багатьох військових фахівців, мобілізаційний декрет Директорії зруйнував ті невеликі, але більш-менш боєздатні частини, що підтримали повстання проти Гетьмана. Є. Коновалець згадував, що навіть формація СС не спромоглася опанувати той селянський елемент, який заповнив її частини. За рахунок мобілізації одразу почалося поповнення існуючих військових частин та створення нових. Окремий загін СС почали переформовувати у дивізію СС, на повний штат було переведено Сіру дивізію, Запорізьку дивізію розгорнуто у корпус, на базі Чорноморського коша створено Чорноморську, а з повстанців Київщини — Дніпровську дивізію.

На початку грудня військове керівництво УНР зробило спробу упорядкувати повстанські війська, надати їм вигляду регулярної армії. Наказом Головного отамана на період боротьби з гетьманцями територія України була поділена на шість військових округ. Їх очолили полковники Є. Коновалець (Київщина) В. Оскілко (Волинь, Поділля), П. Болбочан (Лівобережжя), отаман Горобець (Катерино-

слащина і Таврія) та ін. В межах округи усі військові частини підпорядковувалися призначеним командувачам і повинні були координувати з ними свої дії. Але Директорія не мала жодних важелів влади, щоби об'єднати озброєні формування під одним командуванням, навести у них лад і дисципліну.

Керівництво повстання накопичувало сили для рішучого бою за столицю. 3 грудня командування республіканських військ видало наказ про створення на базі трьох військових формацій (дивізій СС, 1-ї Дніпровської і Чорноморської) Осадного корпусу під командуванням полковника Є. Коновальця. Згодом до нього було додано ще 2-гу Дніпровську дивізію та кілька повстанських загонів, підтягнуто усі резервні і охоронні частини, які діяли в межах Київської округи. На 10 грудня під Києвом стояло 50-тис. військо. Останньою реальною перешкодою на підступах до Києва залишалися німецькі війська. На решті території України, де була встановлена влада Директорії, окупаційні частини досягли з нею консенсусу і поступово залишали Україну. Нарешті 12 грудня у Козятині між представниками вищого німецького командування і Директорії було досягнуто остаточних домовленостей, що німці не будуть обороняти Київ. Їхні війська мали перебувати в казармах, українська сторона гарантувала їм від'їзд за межі країни.

У ніч на 13 грудня чотири дивізії Осадного корпусу січових стрільців в загальній кількості до 20 тис. багнетів під командою Є. Коновальця зайняли позиції на підступах до Києва. У гетьмана практично не залишилося вірних йому військ, оголошена по місту мобілізація чоловічого населення віком від 18 до 35 років провалилася. Гетьманці мали лише 2,3 тис. багнетів, 83 шаблі, 109 кулеметів, 43 гармати. Зранку 14 грудня на всьому фронті під Києвом залунала артилерійська канонада. Українські війська повели наступ на

Київ по трьох напрямках: на Гуцу-Водицю, на Жуляни та з боку Дарниці. Біля 12 години бої вже тривали в межах міста. Тієї ж ночі підпільні українські робітничі і військові групи розпочали повстання в місті. Вони роззброїли гетьманців на Печерську, зайняли Генеральний штаб і Військове міністерство на вул. Банковій. На Куренівці вони захопили батарею Сердюцького полку і відкрили вогонь по тилах ворожих позицій. Частина гетьманських військ перейшла на бік Директорії. Командувач гетьманської армії генерал О. Долгоруков віддав наказ захисникам припинити опір і розійтись по домішках. Проте вуличні бої тривали до вечора. У ніч на 15 грудня все місто опинилося під владою українців.

У другій половині дня 14 грудня гетьман П. Скоропадський підписав зречення від влади на користь Ради міністрів, остання «ухвалила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії»²⁹. Це була остаточна перемога повстання. Українська Держава Гетьмана П. Скоропадського поступилася місцем Українській Народній Республіці. Також Рада міністрів передала новій владі державну скарбницю, у якій нараховувалося близько 3 млрд. крб. Одразу ж після зречення гетьманського уряду владу в Києві персбрав Революційний комітет, який встановив контроль над діяльністю державного апарату. Ним була створена тимчасова Рада комісарів, члени якої здійснювали керівництво окремими ланками державного управління. Того ж дня відбулося засідання Ради комісарів, яка діяла до 24 грудня. До прибуття Директорії політичну владу здійснювала Рада комісарів, військову — командир Осадного корпусу Є. Коновалець, призначений комендантом міста.

Спогади безпосередніх учасників подій свідчать, що переможці перебували у стані ейфорії. В. Петрів — видатний український військовий діяч, що стояв біля витоків національних збройних сил, на той час полковник, а згодом ге-

нерал української армії, писав: «Київ зайнятий. В місто вливається полк за полком, ряди як з під землі вирослих військ, що з веселими піснями стрункими лавами йдуть займати призначені їм квартири

... Українське село вливалось в золотоверхий Київ, свою столицю — чорнозем змивав чужинецький намул. Українська мова перестала бути в цю хвилину контрреволюційною, українська державність — німецькою вигадкою. То не був сон. Я бачив ці веселі та грізні лави, як вони пропливали майданом св. Софії на параді... В тих лавах, на вістрях їх багнетів, а не в універсалах міг прочитати кожний: «Від нині ми будемо господарями у своїй хаті, Україна є суверенною, від нікого незалежною Республікою Українського Трудового народу». Так здавалося, так мабуть могло бути»³⁰.

Тріумфальну перемогу над гетьманським режимом Директорія святкувала більше тижня. В масових урочистостях брало участь українське населення міста. На вокзалі, куди 19 грудня прибули поїздом урядові установи, їх зустрічав оркестр та почесна варта. Відбувся військовий парад на Софійській площі, члени Директорії, лідери українських партій виступали з промовами. Нову владу вітало православне духовенство, на площі пройшло богослужіння, дзвонили церковні дзвони. Увечері в чотирьох українських театрах Києва йшли безкоштовні вистави. 21 грудня театральні діячі влаштували на пошану Директорії урочисту виставу в Оперному театрі. Були показані фрагменти із спектаклів, у яких грали видатні українські актори М. Заньковецька, М. Садовський, П. Сакаганський та ін. Під час вистави В. Винниченку й С. Петлюрі влаштували 10-хвилинну овацію. За наказом Директорії Державний драматичний театр впродовж трьох днів підготував виставу за п'єсою В. Винниченка «Між двох сил», присвячену революційним по-

діям минулого року. Уряд виділив театру 37 тис. крб., комплекти військових одностроїв, рушниці, револьвери, кулеметні стрічки тощо. Прем'єра відбулась 30 грудня і мала величезний успіх.

Ті фактори, які забезпечили прихід Директорії до влади, після перемоги почали руйнувати підвалини української державності. В розпал повстання, 28 листопада В. Винниченко відверто писав у щоденнику про невеликі шанси на успіх розпочатої справи: «Нема ніяких підстав думати, що той рух буде на користь національного моменту, а не соціального»³¹. Отже, виступ проти гетьманського режиму відбувся під гаслами передусім соціального характеру, хоча й з певним національним забарвленням, і Директорія в ході повстання зробила все, щоби максимально активізувати революційний процес. Але вона зволікала з визначенням свого політичного курсу. І цим швидко скористалися інші політичні сили, які також претендували на владу – насамперед більшовики, а також лівця українських партій УПСР та УСДРП. Поширення лівих настроїв, симпатій до більшовизму в українському селі дедалі зростало.

Гетьманська влада в ході повстання дійсно була знищена «дощенту». Але на заміну їй в ході повстання не було створено реального владного механізму. Призначені від імені Директорії повітові і губернські коменданти і комісари найчастіше були випадковими людьми. Безконтрольність, некомпетентність і сваволя місцевого керівництва дискредитували центральну владу в очах населення України. Найчастіше ж реальна влада у провінції перебувала в руках військових. Саме з Республіканської армії вийшов і почав поширюватися по всій Україні своєрідний суспільно-політичний феномен, відомий під назвою «отаманщини». Відчуття безкарності з боку верховної влади надихали новоспечених «отаманів» (за сучасною термінологією —

«польових командирів») на власний розсуд впроваджувати владу іменем Директорії УНР. Маючи армійське походження, «отаманщина» поступово перетворювалася у найбільш поширену форму чинної влади, викликаючи вкрай негативну реакцію широких верств населення. Це врешті рещт призвело до того, що, як вважав міністр внутрішніх справ у першому уряді Директорії О. Мицюк, «...у психології народних мас України, завжди більш схильних до анархістичної волі, ... була підірвана... сама ідея державності взагалі, з усіма її основними прикметами: законом, судом, владою... Будувати нову державність за умовин компрометації самої ідеї державності в широких масах було на правду надто тяжко»³².

Створена в ході протигетьманського повстання Республіканська армія УНР успішно виконала головне завдання — здолала військовий опір противника. І хоч основу її склали військові частини, що перейшли на бік Директорії, головною рушійною силою стали численні селянські загони, які на заклик Директорії взялися за зброю. Тому збройні сили, яка привели Директорію до влади, мало скидалися на справжню регулярну армію. Щодо її чисельності на момент перемоги повстання, мемуаристи і дослідники називають фантастичні цифри — до 300 і навіть 400 тис. вояків, але більшість тогочасних військових і політиків оцінювали її більш реально — 45–50 тис. Зрозуміло, що в умовах постійної зміни ситуації провадити якісь підрахунки було справою неможливою.

Сучасний дослідник О. Левченко вважає, що в апогеї антигетьманського повстання армія Директорії дійсно досягла, а може й перевищувала число 300 тис. Але переважна більшість її складалася з селянських загонів місцевого формування, бійці яких, поваливши гетьманську владу, першими, знов таки на заклик Директорії, «пішли ділити

панську землю», не чекаючи прийняття відповідних законів. Тому майже одразу після остаточної перемоги в армії залишився той елемент, що перебував у складі більш-менш регулярних військових частин, або вбачав у подальшій службі певні перспективи. Чисельність цього армійського контингенту становила приблизно 50 тис. вояків³³. Але й за такої кількості армія складалася переважно з селянських загонів. Ось як образно писав про це І. Мазепа: «Бистро, як гірський потік виросла армія Директорії, але так само швидко почала потім розпливатися. Армія, що виросла з могутнього зриву селянських мас у боротьбі за землю й волю, як тільки цю безпосередню мету досягнуто, фактично перестала існувати як цілість»³⁴.

В той час, як на її кордонах уже палала війна, УНР мала напівпартизанську армію. Створені на швидкуруч військові частини не набули справжнього бойового досвіду, не за своїли тактики, які б дозволили успішно воювати з боєдатним противником. Отаманами була взята на озброєння примітивна тактика «ешелонної війни». Легкі перемоги над гетьманцями породжували у новоспечених командирів надмірні амбіції, самовпевненість, зневагу до військової дисципліни. Побоюючись погромних настроїв, що поширювались серед вояків Дніпровських дивізій, які зайняли Київ, командування Осадного корпусу наказало отаманам Д. Зеленому (1-ша дивізія) та О. Данченку (2-а дивізія) відійти на околиці, а в місті залишити лише дивізію СС. Цей наказ викликав обурення у дніпровських отаманів і мав в подальшому прикрі наслідки. У січні 1919 р. отаман Зелений перейшов на бік радянської влади.

В ході повстання було знищено велику кількість засобів матеріально-технічного забезпечення армії. Офіційно озброєння і майно пішло на оснащення новостворених повстанських частин. Але, як це часто трапляється в період

масових народних зрушень, процес цей був неконтрольованим. У великій кількості майно розкрадалося авантюристами-отаманами, посадовими особами, залізничниками, селянами й рядовими козаками. Протягом місяця повстання практично зникло тилове постачання усіх корпусів, розраховане на 6 місяців користування³⁵. В результаті армія УНР протягом усього 1919 р. відчувала брак зброї та амуніції. Восени через незадовільне матеріально-технічне постачання вона майже втратила боєздатність, а згодом зазнала гуманітарної катастрофи.

Директорія порівняно легко здобула перемогу над гетьманщиною і прийшла до влади. Але це свідчило не про її силу, а про слабкість суспільних сил, що намагалися побудувати українську державність на авторитарних засадах. Революційно-демократичні традиції в конкретних історичних умовах того часу виявилися сильнішими від консервативних. Збройне повалення Гетьманської Держави, в результаті якого була відновлена УНР і влада перейшла до Директорії, по суті розв'язало повномасштабну громадянську війну в Україні. І з перемогою Директорії ця війна не припинилася.

¹ Висновки зроблено за матеріалами: Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Науково-бібліографічне видання. — К., 2001; Дисертації з проблем Української революції, захищені в Україні протягом 1991–2001 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — Вип. 1. — К., 2002. — С. 279–293; Дисертації з проблем Української революції, захищені в Україні протягом 2001–2006 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — Вип.2. — К., 2007. — С. 244–258.

² Політична історія України ХХ ст. У шести томах. — Т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). — К., 2003; Україна: політична історія ХХ — початку ХХІ століття. — К., 2007 та ін.

³ Горелик С. Эпизоды из истории украинской революции // Красная летопись. — 1922. — № 5. — С. 30–31.

⁴ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції /марець 1917 р. — грудень 1919 р./). — Київ-Відень, 1920. — Ч. III. — С. 87–90.

⁵ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — С. 120–121.

⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. — Відень, 1921. — Т. III. — С. 128.

⁷ Крезуб А. Повстання проти гетьмана П. Скоропадського і про січових стрільців // Літературно-науковий вісник. — 1928. — Кн. 11. — С. 225–318.

⁸ Історія українського війська. — Львів, 1992. — С. 450–451.

⁹ Україна. — 1919. — 15–16 листопада. — Цит за: Політична історія України. — Т. 2. — С. 298.

¹⁰ Капустянський М. Похід українських армій на Київ і Одесу в 1919 році. — К., 2004. — С. 152.

¹¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Зб. док. і мат. У 2 томах. — К., 2006. — Т. 2. — С. 374–375.

¹² Там само. — С. 376.

¹³ Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917–1920: Навч. посібник. — К., 1997. — С. 112.

¹⁴ Винниченко В. Вказ. праця. — Ч.Ш. — С.127.

¹⁵ Христюк П. Вказ. праця. — Т.Ш. — С. 133–134.

¹⁶ Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о гражданской войне. — Т. 3. — М.-Л., 1932. — С. 118.

¹⁷ Скоропадський П. Спогади. — К. — Філадельфія, 1996. — С. 305.

¹⁸ Державний вісник. — 1918. — № 68. — 9 листопада; № 69 — 12 листопада.

¹⁹ Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. — Чикаго, 1969. — С. 135.

²⁰ Христюк П. Вказ. праця. — Т. III. — С. 136–137.

²¹ Прохода В. Записки до історії Сірих // За державність. — Ч. 1. — Каліш, 1929. — С. 82–86.

- ²² *Скоропадський П.* Вказ. праця. — С. 310.
- ²³ Вістник УНР. Офіційна газета Директорії. — 1918. — 17 грудня.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2 — С. 385–386.
- ²⁷ *Капустянський М.* Вказ. праця. — С. 72; *Єрошевич П.* Спогади з часів гетьмана П. Скоропадського і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів // *Табір.* — Ч. 9. — Каліш, 1928. — С. 77.
- ²⁸ Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2 — С. 386.
- ²⁹ Відродження. — 1918. — 15 грудня.
- ³⁰ *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917–1921) // *Військово-історичні праці.* Спомини. — К., 2002. — С. 623.
- ³¹ *Винниченко В.* Щоденник. 1911–1926. — Т. 1. — Едмонтон, 1980. — С. 309.
- ³² *Мицюк О.* Доба Директорії УНР: Спомини і роздуми. — Львів, 1938. — С. 25–26.
- ³³ *Левченко О.Д.* Бойова діяльність армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. — липень 1919 р.): Дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. — К., 2002. — 51–52.
- ³⁴ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. — К., 2003. — С. 64.
- ³⁵ *Левченко О.* Вказ. праця. — С. 58.